

Mottó és ajánlás helyett:

Efféle félig-sem-kész gondolattöredékeket nem szoktam, nem szokás leírni. Efféle félig-sem-kész gondolattöredékekről beszélni, beszélgetni, mondhatnám: locsogni szokás. Volt szokás. Mondjuk, amikor 1982-ben Ferge Zsuzsa osztályára kerültem, akkor a heti rendszerességgel megtartott osztályértekezletek témái igen gyakran, tán többnyire is hasonló ötletelő, szondázó gondolattöredékek felvetéséről szóltak. Amihez többen hozzászóltak, olykor poénkodva kritizálták, még gyakrabban kreatívan továbbgondolták és hozzátették a magukét.

Manapság nincsenek efféle osztályértekezletek, sem más magas tudományosságot súroló locsogások. Amikor ebben a műfajban most megosztom félig sem érett, közel sem jól kifejtett gondolataimat, akkor egyrészt nosztalgiázok: szellemi épülésemben nagy szerepük volt az efféle könnyedén véresen komoly értekezéseknek. Másfelől, nem tudnék jobb műfajt kitalálni Ferge Zsuzsa köszöntésére, tiszteletem és hálám kifejezésére: én így tanultam meg társadalomról, társadalomtudományosan gondolkodni, így tanultam meg Zsuzsa őszintén kemény kritikáit elviselni – és az őszinte kritikában a pillanatnyi meg-

szeppenésen és a ledorongoltság rosszérzésein túllépve, az irántunk, beosztottai és tanítványai iránti lojalitást, az olykor dühös jobbító igyekezetet minden tekintetben nagyra tartani.

Tehát: írásomat Ferge Zsuzsa születésnapján, neki ajánlom, akitől a legtöbbet tanultam társadalomról, hatalomról, és mindarról, amiről itt alább okoskodni fogok – negyven éves jó szokásainkat megtartva, egy kicsit őt provokáló szándékkal is.

Szóval, jöjjenek a zavaros gondolatok – remélve azt is, hogy a továbblépésemet segítő dörgedelmes anyamesteri kritikák sem fognak elmaradni.

Krémer Balázs: Vázlat „A kis átalakulás”-hoz

Egy kis ismeretelmélet – avagy, az anomáliák kora

Thomas S. Kuhn maga is kisebb tudományelméleti rebelliót és forradalmat okozott azzal, hogy megírta „A tudományos forradalmak szerkezete”¹ című művét. Mint közismert, Kuhn azzal a tudományfejlődésről kialakult hagyományos és közkeletű nézettel fordult szembe, amely a fejlődést valamilyen fokozatosan egymásra halmozódó tudásként képzelte el. Amely szerint a tudomány úgy fejlődik, hogy a régiek is tudtak már mindenfélét, de mi okosabbak vagyunk, mert azt is tudjuk, amit már ők is, meg még hozzá azt is, amit ők még nem. Kuhn a fejlődést inkább olyan „forradalmakként” írta le, amelyben a gondolkodás kereteit, logikai sémáit meghatározó paradigmák uralkodnak a tudományban addig, ameddig azok „működnek”, ameddig e paradigmák és az azok „belső” logikájából levont következtetések találkoznak a tapasztalatokkal és elfogadhatóan jól írják le, jól magyarázzák a világ dolgait. Amikor azonban a paradigmák nem adnak

¹ Kuhn, Th. S.: A tudományos forradalmak szerkezete, 1984, Gondolat, Társadalomtudományi Könyvtár, Budapest,

kellő magyarázatot a világ dolgaira, akkor azok a paradigmák, amelyek logikájukban összefüggő, következetes és teljes gondolati sémát, rendszert adnak az újonnan megismerttel kiegészült jelenségkör leírására és magyarázatára – azok forradalmi módon elsöprik a régi gondolkodási sémákat. Kepler után senki, sem a csillagászok, sem a pórnépek nem gondolkodott a Föld-központú kozmosz paradigmájában.

Kuhn a tudományos forradalmak előfutárának az „anomáliák” felszínre törését tekinti, anomáliáknak tekintve azokat az „eretnek” jelenségeket, amelyek nem írhatók le és nem magyarázhatók a régi paradigmák sémáiban – de, „még csak” anomáliák, rendellenes és rendkívüli „bele nem férő” jelenségek.² Még nincsen olyan új és forradalmi paradigma, amely magába integrálná ezeket, de, a régibe már nem férnek bele. És, ilyenkor szükségszerű a korábbi paradigmákban tudományos tekintélyre és pozíciókra szert tett, az új jelenségeket a régi paradigmákba bele-szuszakolni igyekvő tudósok és a rebellis újdonszok tudományon belüli konfliktusa is.³

² Kuhn. Id. mű.: VI. fejezete (80-96. oldal) Az anomáliák és a tudományos felfedezések létrejötte

³ A klasszikus fizikai történet a vonalas színeképek felfedezése a XIX. század végén

biztosításban összefonódik az üzleti biztosítás, a reciprocitás és a szociális jog). Ilyenkor a szerződések „homályossá”, „maszatossá” válnak. A homályos szerződések komplex társadalmi-gazdasági célokat szolgálhatnak, mert legitim módon ellentétes érdekeket egyeztetnek össze. A neoliberális irány elutasítja a homályos szerződéseket. Többnyire alig átalakított egyelvű rendszereket kíván visszahozni, mint a tiszta jótékonyság vagy a tiszta piac. Egyelőre bizonytalan, hogy a régi homályos szerződések megreformálhatók-e az új viszonyoknak megfelelően, és ha nem, van-e a társadalmakat valamennyire is integráló demokratikus alternatíva. (Ferge Zsuzsa: Tiszta és homályos társadalmi szerződések. In: Körkép reform után. Tanulmányok a nyugdíjrendszerről. Közgazdasági Szemle Alapítvány, 2000, Kivonat, http://www.kszemle.hu/kiadvany/Augusztinovics_Korkep_reform_utan/ch15.html)

A (javakhoz való) hozzájutást legitimáló kollektív vagy társadalmi elveket ritkábban elemzik. Polányi ismert integrációs sémái – az oikosz, a reciprocitás, a redisztribúció, a piac – viszont éppen azt emelik ki, hogy alig képzelhető el a javakhoz való hozzájutás során olyan, pusztán individuális aktus, amely ne hozna kapcsolatba

másokkal, vagy valamilyen módon ne érintene másokat, azaz ne lenne társadalmi vonzata.

A legitimitás kérdését azért hangsúlyozom, mert ebben a fejezetben a javakhoz való hozzájutásnak csak a társadalmilag elfogadott módjait vizsgálom. Az itt alkalmazott közelítésben a legitim elv azt jelenti, hogy a gyakorlat a joggal összhangban van (ellentétben mondjuk a lopással), és ezzel egyidejűleg széles körben „normálisként” elfogadott (ami nem áll például egyes szerencsejátékokra). A két kritérium nem szükségképpen fedi egymást. A „kisstílű korrupció” széles körben elfogadott gyakorlat, de a joggal nincs összhangban. (Ferge Zsuzsa: Tiszta és homályos társadalmi szerződések. In: Körkép reform után. Tanulmányok a nyugdíjrendszerről. Közgazdasági Szemle Alapítvány, 2000, 2. Az egyszerű elosztási elvek leírása, http://www.kszemle.hu/kiadvany/Augusztinovics_Korkep_reform_utan/ch15s02.html)

Szeretettel, köszönettel, tisztelettel: Isten éltesse, Zsuzsa!

KB

Azt hiszem, hogy manapság a társadalomtudományokban hasonló időszakot, az anomáliák korát éljük. 2015 számos „nagy” társadalomtudományi könyve, tanulmánya épp ezekről az anomáliákról szól: a dolgok nem úgy vannak, ahogyan azt a korábbi nagy könyvek alapján elképzeltük, vagy következtettük. Itt most nem fogom olvasmány-élményeimet összefoglalni, talán csak két könyvre hivatkoznék. Két olyan könyvre, amely már címében és a cím tipográfiájában is az anomáliákra utal:⁴ Anthony Atkinson *INEquality* (What can be done?)⁵ és Richard Thaler *MISbehaving* (The Making of Behavioral Economics)⁶. Még e két könyv hosszú anomália-listáit sem fogom felidézni, legfeljebb kiemelnék néhányat közülük.

Atkinson korábbi szerzőtársa, az előző év bombasztikus könyvét megjelentető Piketty adatait „ragozza tovább”, és az egyenlőtlenségek pucér statisztikai összefüggéseinek elemzésén túl az egyenlőtlenségek okaira is rámutat – hogy ezen mélyebb és oksági összefüggések alapján tegyen egyenlősítő politikai javaslatokat. Az általa feltárt okságra is utaló összefüggések zöme a korábbi

⁴ Én itt nagybetűvel jelzem azokat az „előtagokat”, amelyek a könyvek címlapján más színnel, pirossal vannak a feketével szedett utótag elől biggyeszítve.

⁵ Atkinson, A. B.: *INEquality*, 2015, Harvard Univ. Press (a könyv előszavában megemlékezik arról, hogy számos kolléga és barát között, akiknek a könyv kéziratát elküldte, Ferge Zsuzsa kritikájáért és megjegyzéseire hálás a szerző)

⁶ Thaler, R.H.: *MISbehaving*, 2015. W.W. Norton & Co.

teóriákból nem várt anomáliára mutatnak. A szociálpolitikai szakirodalom hosszú időn át a primer, piaci egyenlőtlenségeket „ellenszenves”, de megkérdőjelezhetetlen fátumnak tekintette, és úgy vélte, hogy a jóléti államok redisztributív technikája alkalmas bármilyen primer jövedelem-egyenlőtlenség korrekciójára és csökkentésére. Ebből a nézőpontból az egyenlőtlenségek elszabadulását a jóléti állam redisztribúciós eszközeinek kudarcaként értelmezte. Atkinson elemzéseiben a jóléti állam redisztribúciós teljesítménye bár javítható, de alapvetően nem rossz, az egyenlőtlenségek elszabadulása nála a primer piaci jövedelem-eloszlás kontrolálatlanságának a következménye. Ezen belül is, minden korábbi paradigmához képest anomália az, hogy a piaci jövedelmekben megfigyelhető egyenlőtlenségek növekedéséért messze nem a tőkejövedelmek, hanem a munkajövedelmi ollók nyílása a felelős. Olyannyira, hogy a tőkejövedelmek eloszlásában beállt változások (a kisbefektetői tőkejövedelmek növekedése miatt) inkább kiegyenlítő tendenciát írnak le, míg a felső 1% jövedelmének megugrásában a top-menedzseri fizetések, a profi sztársportolók, filmszillagok és média-celebritások fizetései, munkajövedelmei jelentik a döntő tényezőt.

Atkinson ezen túlmegy, és azt is jelzi, hogy az állam a jóléti redisztribúción kívüli eszközeivel maga is tevékeny részese a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedésének. Idézi pl. azt, hogy az Apple (és számos más informatikai óriás) üzleti sikereit csupa olyan találmányra és fejlesztésre alapozta, amelyeket amerikai kormányzati kutatási alapokból, többségükben amerikai állami egyetemeken fejlesztettek ki (GPS, érintőképernyő, felhő alapú tárhelyek, stb.).

Az Amerikai Közgazdasági Társaság elnöke, Richard Thaler a behavioral economics kialakulását élvezetesen, sztorizva elmesélő könyvében expliciten is hivatkozik arra, hogy tudományterülete nagyrészt az anomáliákról szól, és, így még élesebben veti fel a korábbi társadalomtudományi alap- és meta-paradigma, a racionális döntésmélet kikezddhetőségét. Az elmúlt évszázadok közgazdaságtudománya és az elmúlt évtizedek szociológiája nagyrészt a rational choice theory azon posztulátumára épül, hogy ez emberek cselekedeteikben és döntéseikben a legnagyobb valószínűséggel legnagyobb hasznosságot eredményező opciókat választják, az ettől való eltérések véletlenszerűek és statisztikusan kioltják egymást. Thaler vitriolos modorban „cikizi” a paradigma tarthatatlanságát. A racionális döntésméletet egyszerűen fikciónak minősíti, azt mondja, hogy

ez akkor lenne így, ha az emberek a Nobel-díjas közgazdászok valamennyi tudásával rendelkeznének, korlátlan adattal és gépes kapacitással bírnának az ökonometria modellek lefuttatására, és mindenben a közgazdasági tankönyvek instrukcióit követnék döntéseik meghozatalakor. Ennél élesebben csak a „mintha”, az „as if” közgazdasági szokást illeti megsemmisítő kritikával: miből tételezhetnénk fel azt, hogy az emberek akkor is úgy döntenek „mintha” minden közgazdasági nehézfegyverzettel ki lennének stafírozva – hogyha, mégsem. Ehelyett, ő szenvedélyesen amellet érvel, hogy a közgazdasági fikcióval szemben a realitás az, hogy az emberek az emberi agyukkal hoznak emberi döntéseket, amely emberi döntések igen gyakran, igen jelentősen eltérnek a közgazdaságtudomány által modellezett fikcióktól. A sztorizós könyv remek kísérletekkel és megfigyelésekkel támasztja alá a közgazdaságtudomány fikcióihoz képest „torzult” („bias”) és „eltévedt” („fallacy”) anomáliákat. Egyrészt igen emberi módon elutasítja azt, hogy mindenkit ostobának és hülyének tartson, aki nem a nagy egyetemi infrastruktúrákat is mozgató Nobel-díjas közgazdászokhoz hasonlóan mérlegel döntési helyzeteket, másrészt, számos

„kis elmélettel”, némiképp rendezési kísérleteket is tesz az anomáliák csoportosítására.⁷

Végül, érdemes megidézni Szelényi Iván egy írását, aki bár még anomáliákról sem beszél, de némi szomorúsággal regisztrálja a szociológia tripla válságát.⁸ Az első válság politikai, vagy tán inkább „intézményi” válság (kevesen tanulják és művelik a szociológiát), a második egy módszertani válság (a statisztikai módszerek által dominált szociológia keveset, vagy annyit sem tud mondani az oksági összefüggésekről és következményekről), míg a harmadik válság Szelényi számára egy elméleti válság: a szociológia túlságosan alárendelődött a közgazdaságtudománynak. Témaválasztásai nagyrészt eredendően közgazdaságiak, amelyekhez legfőljebb kiegészítő és módosító faktorként tesz hozzá társadalmi, szociológiai jelenségeket és összefüggéseket. Szelényi Iván meglátásaihoz a fentiek tükrében nemcsak annyit tennék hozzá, hogy az „alaprak” tekintett paradigmatis közgazdasági témákat és összefüggéseket erőteljesen „cincálják” a közgazdaságtudományban feltárt anomáliák – hanem azt is,

⁷ A behavioral economics által feltárt anomáliákról és azok rendezési kísérleteiről igyekeztem összefoglalni gondolataimat az Esély 2016/1 számban megjelent cikkemben: Krémer Balázs: Csőlétsáink, beszorultságaink, manipuláltságaink és avagy: segítették, segítés és társadalompolitika új megvilágításban

⁸ Szelényi, I.: The triple crises of sociology, Context, 2015.04.20. <https://contexts.org/blog/the-triple-crisis-of-sociology/>

hogy az anomáliák rendszerszerű magyarázatait és új paradigmáit (szerintem) nemcsak a pszichológiában, hanem a társadalmi és politikai összefüggések megtalálásában érdemes keresgélni.

A társadalmi-politikai átalakulásról szóló „paradigmatikus” narratívák a hazai társadalomtudományban, és azok vázlatos kritikája

A korábbi paradigmákat cincáló anomáliák feltárásában és értelmezésében az angol-amerikai (még inkább: amerikai) társadalomtudomány jár élen, és különösen erős stimulációt jelentett a paradigmaticus elméletek gyengesége a válság keletkezésének és következményeinek feltárásában. Európában e kísérletek épphogy, Magyarországon pedig szinte semennyire nem hatott a hagyományos gondolkodási sémákra olykor vagányan és bátran rákérdező, anomáliákat feltáró tudományos attitűd. Az európai, és különösen a hazai társadalomtudomány elkerülhetetlenül szembesülni kényszerült a társadalmi és gazdasági válsággal. Ám e válságjelenségeket is inkább magában a gazdaságban és a társadalomban lezajló, a régebbi és paradigmaticus eszközökkel feltárható válság-konceptiókban értelmezi, és kevésbé önreflexíven, a saját tudományos gondolkodási sémáira, paradigmáira való rákérdezésekben.

Az alábbiakban azon „paradigmatikusan magyarázó narratívák” típusait vázolom, amelyeknek a hazai társadalomtudományban vannak követőik és művelőik.

a./ A fragmentálódás és bizonytalanság kora

A szociológia „mai” elméletei valójában a '80-'90-es években született elméletek, amelyek relevanciája ma már inkább teoretikus, nem a társadalmi valóság empirikus megragadhatóságában mutatkoznak. A korábbi ipusztuális gazdasági rend és a hidegháborús globális politikai berendezkedés dezintegrálódásának effektusaira jól ráirányították a figyelmet azok az új megközelítések, amelyek a munka és a bérnunka átértelmezéséről (R. Castel, C. Offe), a kockázatokról (U. Beck.), a státuszok elbizonytalanodásáról, prekárius jellegéről (G. Standing), a hálózati társadalomszerveződésekről (M. Castell), a fogyasztás és az élmény társadalmi jelentőségéről (G. Schulze), a kritika és az intézményi programok individualizálódásáról (Ch. Boltanski és francia követői), olykor magáról a szétesettségéről és atomizálódásról (Z. Bauman és még sokak) szóltak. A korábbi rend válságát izgalmas fogalmi és elméleti apparátusokkal bemutató teóriák mai szemmel eléggé porosnak tünnek, részben azért, mert empirikusan csak igen gyenge bizonyítást

nyertek, részben azért, mert konzisztens paradigmává nem álltak össze, és még inkább azért, mert nagyívű jóslataik közül szinte semmi sem „jött be”, nem úgy történtek a dolgok, ahogyan azokat a nagy elméletek predikcióiból kalkulálni lehetett.

Amikor azt mondom, hogy ezek a szociológia „mai elméletei”, akkor ezt mégiscsak magyaráznom kellene. Magyarázatokat azonban nem a társadalmi valóságban, hanem inkább a poszt-modern gondolkodási sémák paradigmatickussá válásában vélek fellelhetőnek. Az objektív társadalmi valóságok létét olykor kétségbe vonó poszt-modern kulcseleme a megélt és elmesélt valóság, a „narratíva” lett, és ebben a poszt-modern intellektuális környezetben e „nagy elméletek” valóban alkalmasak narratívák kereteiként és nyelvi-gondolati készleteiként funkcionálni. Ehhez nagyban hozzájárul az, hogy a hidegháború vége, a keleti blokk és az apartheid összeomlása, a posztindusztriális fordulat, a globalizáció, a határokon átnyúló szabad mozgások kiterjedélyesedése valóban válságok sorát hozta a '90-es évek eleje óta, és e nagyon különmemű válságok fájdalmas történetmesélésekre és a korábbi normák és erkölcsök rendjét megingató morális pánikokra adtak okot. E válságok, fájdalmak, pánikok tudományos narratíváit hitelesítik a „jól előadott tudományos

történetek” – akkor is, ha empirikus alátámasztásuk és predikcióik igazolhatatlanok.

Ami mindebből, az elméletek közös következményeként kirajzolódik, az részben a társadalmak szétesése, darabokra hullása, az összekapcsoló integráló kötelékek fellazulása vagy egyenesen felszakadása, másrészt, a hagyományos társadalomtudományi gondolkodás feladása: nincs olyan, hogy „társadalmi”, „társadalmi lények” helyett szociológiai realitásként is csak individuum, identitás, fogyasztó, és hasonló szereplői, ágensei vannak a társadalomnak.

Ennek a posztmodern narratívákra, atomizált és dezintegrálódott individuum-képekre épülő társadalomképnek van egy fontos, szociológiailag szintén nem túl alaposan elemzett következménye a hatalomra nézvést. A megközelítésből az következik, hogy az atomjaira szétesett, a civiliséget és civilizációt feladó (vagy azt elrohasztott) társadalom önvédelemre, szolidaritásra, közös fellépésre és érdekképviselőre képtelen tehetetlensége a korlátlan, barbár, gátlástalan politikai és gazdasági hatalomgyakorlásnak teremti meg a feltételeit, a környezetét. A társadalmi integráció szétporladásának a kritikája, az a fenti narratívákban logikailag azonosan, szükségszerűen együtt jár a

gátlástalan, erkölcstelen, korlátok nélküli hatalomgyakorlások kritikájával is.

Nem vitatva a rossz szájízek és érzések megalapozottságát – a magam részéről intellektuálisan elég komoly kételyekkel élek e megközelítések tarthatósága iránt. Egyszerűen azért, mert mintha ezen elméletek nem annyira a társadalmi-szociológiai valóságról szólnának, hanem a tudós mesélők rosszérzéseiről, de legalább annyira intellektuális tehetetlenségükről és tunyaságaikról is: a valóság leírására és értelmezésére alkalmas tudományos eszközök fájdalmas kiizzadása és igazolása helyett könnyebb a világfájdalmak érzéseit elmesélni, tudományként.

b./ Visszafejlődés a modernitás poklaiba és a pre-modernitásba

A paradigmaticus társadalomtudományi, főképp politológiai leírások másik csoportja a társadalmi-politológiai változások irányát jellemzően az elméletileg masszív alapokra épülő modern liberális, alkotmányos és parlamentáris demokráciák csonkításaként, „fosztóképzős” és szembeállított verzióiként írják le. A negatív vagy ellenpontosított formulák (mint pl. az „illiberális” vagy az „autokratikus” demokrácia) igen keveset mondanak pozitív leírásként az új populizmusokra hajló,

manipulatív és erőszakos eszközöket alkalmazó társadalmi-politikai formációkról. A változások pozitív meghatározásai a régebbi korok berendezkedéseihez való hasonlóságokban, paradigmatisztikus történelmi analógiákhoz való hasonlóságokat igyekeznek megtenni a leírások vázának, kiegészítve és összhangba hozva azokat más, újabb kori szociológiai kánonokkal. Ilyen történelmi analógiák az antidemokratikus tekintélyelvű és totalitáriánus berendezkedések (fasizmus, náciizmus, bolsevizmus), különösen Kelet-Európa új államalakulataira alkalmazva az államiságot csapdába ejtő, „nyakon csípő” maffia, oligarcha és más „state capture” elméletek, vagy az ezekkel kombinált Max Weber-i fogalmakkal (patrimoniális, beneficiáris, stb.) leírt premodern berendezkedések. A történelmi analógiákat kiegészítő szociológiai elméletek között „alap” Adorno elmélete az előítéletesség és az autoriter személyiségek összefüggéséről, illetve Foucault nyelvészociológiai tézisei a nyelv kinyilatkoztató, hatalmi funkcióiról, illetve a nyelvi kategóriáknak a megnevezésen túli társadalmi helyeket kijelölő kategorizációs természetéről („naming and framing”).

Miután a Magyar Bálint által szerkesztett Magyar polip 1-3. kötetei között mindhárom kötetbe írtam cikket, furcsa lenne, ha megkérdőjelezném lojalitásomat e premodern analógiákra is építő

szerkesztői koncepcióval szemben. Valóban, úgy gondolom, hogy a történelmi analógiák jelentős heurisztikus értékkel bírhatnak az új berendezkedések és társadalmi fejlemények leírásához, működésük belső logikáinak jellemzéséhez. (Ezen belül is, jómagam a hazai viszonyokra a legpontosabbnak és a lényegeket leginkább kiemelő erejűnek a maffia-állam koncepcióját tartom. Ugyancsak híve vagyok e koncepciónak azért is, mert az anomáliák feltérképezésén túlmutatva, egy paradigmatis elmelet lehetőségét is sejtem benne.)

Mindezzel együtt, a történelmi analógiák a helyzetleírásokon, a jelenségek leíró rendszerezésén túl, még heurisztikusan is keveset tudnak csak mondani arról, hogy milyen folyamatok és előzmények vezettek az analógiákkal jellemzett állapotok kialakulásához, és különösen keveset tudnak mondani arról, hogy az előzmények közül mik voltak azok az okok, amelyek okozatként a leírt állapotokat eredményezték.

c./ A „neoliberalizmus”, avagy, a tőke lecsupaszított uralma

A „neoliberálisozás” ma gyakorta pusztán a tőke- és kapitalizmusellenes dühök címszava, amely intellektuálisan elég sovány indulatokkal nem

akarnék túl sokat foglalkozni. Ugyanakkor a politológiai szakirodalomban jelentős elismerést arató művek, így pl. D. Bohle és Greskovits B.⁹ könyve is „neoliberálishozik”, bizarr módon a kelet-európai, volt szocialista átmeneti országok mindegyik típusát neoliberálisnak titulálja, és csupán a neoliberális jelzőiben választja el egymástól a típusokat.

A neoliberális kifejezés eredeti, amerikai jelentésében a neokonzervatív ideológiai irányzattal kötőjellel elválasztva, lényegében a XIX. századi „manchesteriánus” liberális ideológiára, a piaci fundamentalizmusokra és a tőke korlátok nélküli szabadságára (kritikusai szerint: hatalmára) utal. A „neo” előtag nagyrészt a korábbi ideológia új, az olajválságok után változatlan politikai visszatérését jelzi (Reagen és Theacher a visszatérés két szimbolikus figurája a politikában), amelyet kiegészítve magában foglalja Milton Friedman monetarista makrogazdaságpolitikai (ennyiben „keynesiánus”) nézeteit, valamint ezek hatására azt a „washingtoni konszenzust”. Ennek szellemében az állami pénz- és gazdaságpolitika mindenekfelett álló célja az államháztartási hiányok leszorítása, a

⁹ Bohle, D. – Greskovits B.: *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*, 2012, Cornell University Press

költségvetési egyensúlyok biztosítása, eszköze pedig egyfelől a kiadáscsökkentő, megszorító fiskális politika és még ennél is meghatározóbban a pénzmennyiséget erősen kézben tartó monetáris politika. (Ettől „monetaristák”.)

Kelet-Európára alkalmazni a piac és a tőke korlátlanul szabad mozgását, lehetőségét - ez egészen bizonyosan tévedés, az átmenet országaiban a gazdaság szereplőire nemhogy kemény(kedő), de gyakran kiszámíthatatlan és bizonytalan szabályozási környezet és ennek nyomán sérülékeny piaci szabadság volt (és van...) jellemző. Ami viszont tény és való, hogy a volt szocialista országok mindegyikében az államháztartási hiány különösen ingadozó volt, és ez különösen sérülékennyé tette az országok gazdasági stabilitását. Így amellet valóban lehet jól megalapozott érveket találni, hogy a költségvetési hiány csökkentése, és a csökkentés érdekében folyamatosan végighúzódo megszorító politikák folyamatosan jellemezték az átmenet évtizedeit. (Akkor is a megszorítás és a hiány maradt a központi gazdaságpolitikai fókusz, amikor éppen lazítottak a költségvetési szigoron, és növekedtek a hiányok.)

Mint majd később jelzem, szerintem ennek azonban nem az amerikai republikánusokra

jellemző, a tőke korlátlan szabadságát-uralmát hirdető ideológia volt a mozgatója. Hogy mennyire nem – azt épp ez előző pontokban jelzett „átmenet-narratívák” cáfolják a legmeggyőzőbben.

Kis töprengés a narratíva-típusok típusképző elvéről: a hatalom természetéről

Ha bárki azt a kérdést vetné fel, hogy mi alapján válik el a fent jelzett három „narratíva” típus, akkor hajlamos lennék azt mondani, hogy, bár nem tisztán és némi átfedéssel, de a hatalom fogalmának a társadalomtudományi elméletekben leginkább meghatározó, egymástól eltérő értelmezésben.

Az első típus hatalomértelmezése a Szent Ágostonig visszavezethető, a modern filozófiában Hannah Arendt által kifejtett értelmezésre épül. Ágoston számára a hatalom valami Isten elleni vétség, bűn, mind a szolgák, a hatalomnak önmagukat alávetők, mind a hatalom talmi lehetőségei által elcsábult gyakorlói részéről. Az ágostoni teológia a hatalom Isten elleni bűnét épp olyan általános, mindenhol felbukkanó vétségnek tartja, mint sok más emberi gyengeséget: hívságot, szeszélyt, következtelenséget. Arendt ha nem is bűnként, hanem kissé anarchista

átértelmezéssel örök feszültségként és problémaként tekint a hatalomra, amely ebben a kontextusban attól örök, hogy az emberi együttélés törvényszerű velejárója, amelyet legfeljebb enyhíteni képesek a politikai közösség normái, pl. erkölcsi korlátok, vagy a demokratikus politikai berendezkedések szabályai.

A posztmodern teóriák és elméletek középpontjában nem közvetlenül a hatalom fogalmának kifejtése áll – de mindegyikre jellemző a hatalomnak korlátot szabó hatások, intézmények, programok fellazulása, felszakadozása – ennyiben a hatalom bűnének eszkalálódása.

A második csoportba tartozó elméletek Max Weber hatalom-értelmezéséhez (a másokat akarataik ellenére is befolyásolni képes társadalmi pozíció, adottság definícióhoz) állnak közel, többféle értelemben is. Egyrészt abban, hogy e képesség többféle forrását is igyekeznek megkülönböztetni, kiemelt figyelmet szentelve a politikai hatalomgyakorlás, a nyelv és a tömegmanipuláció, és a gazdasági hatalomgyakorlás egymással való összefüggéseire. Másrészt abban, hogy Weber konzervatív társadalmi értékrendjét hallgatagon átvéve, szinte valamennyi hatalmi megnyilatkozást legitimnek feltételeznek, azaz, olyan gépezeteket, mechaniz-

musokat igyekeznek feltárni, amely gépezetek nemcsak „megtermelik” a befolyások intézményi feltételrendszerét – hanem egyszerre „le is nyomják a tömegek torkán”, el is fogadtatják a hatalmi gépezet épp ilyenségét. Harmadrészt, ezek az elméletek is a „romlásról”, a rend felbomlásáról” szólnak, de e bomlás fogalmi leíró készleteit és irányultságát Webertől veszik át (olykor kicsit átértelmezve Weber típusait). A történetek e fogalmi keretben lényegében a racionális és bürokratikus hatalmi legitimitást biztosító intézményi keretek bomlásáról szólnak, és valamiféle premodern tradicionális legitimitás által elfogadtatott berendezkedés felé mozognak. (Itt a legáltalánosabb és közös mozgásirány az alkotmányos keretek közötti republikánus közösség nemzetfogalmából visszarendeződő, a „vér szava” és származás alapján legitimitásra és hatalomra törő nacionalizmusoknak az előre törése.¹⁰)

A harmadik típus a politikai gazdaságtan hatalmi sémájában gondolkodik, a hatalom értelmezésében Malthus, Ricardo és mindenekelőtt Marx koncepcióit követi, és egyértelműen a marxista hagyományból veszi át a hatalom értelmezését: a

¹⁰ Ne bonyolódjunk bele, ez bizonyosan nem Kossuth nacionalizmusa, de utalásként és szimbolikus tartalomként talán így is érthető.

hatalom = kizsákmányolás. Ami miatt kicsit körülírtabban próbálom meg a marxi koncepcióra való visszanyúlást jelezni, annak okát fentebb is jeleztem. Vagyis, Marx számára a kizsákmányolás (= hatalom) képessége egyértelműen a tőkéhez és a tőkéshez van rendelve, míg ezzel szemben a „neoliberális” kritikák lényegében kizsákmányoló karaktert tulajdonítanak a költségvetési egyensúlyt szemellenzősen mindenek fölé helyező, megszorító államnak, politikának, politikai pártoknak is.

Azt hiszem, nem véletlen az, hogy a hatalom fogalmi eltéréseiben csupán vélekedem felfedezni a narratíva-típusok különbségeit: maguk az elméletek és az átmenetről szóló elbeszélések (csakúgy, mint az elmúlt évtizedek szociológiai munkái) explicit módon egyszerűen nem írták le azt, hogy mit is értenek hatalmon. A magyar szociológiában a hatalom fogalmának egyértelmű értelmezése és empirikus operacionalizálása utoljára tán Ferge Zsuzsa struktúra-elméletében jelent meg. Amit sokan szeretnének ma is „úgy érteni” – pedig az az értelmezés a szocializmus nagyipar által dominált gazdasági-társadalmi szerkezetére lett kitalálva és alkalmazva – nem a mai világunkra.

**A nagy elméletalkotó és ugyanakkor rossz jó:
Polányi és a máig tartó nagy átalakulás**

Polányi nagy művének, A nagy átalakulás¹¹-nak van egy igen leegyszerűsítő olvasata, amely szerint az I. Világháborúig tartó „hosszú XIX. század” gazdaság- és társadalomtörténete összefoglalható abban, hogy a piacok, a piaci integráció maga alá gyűrte a társadalmak önvédelmi képességét, és kizárólagos gazdaság- és társadalomszervező elvvé, intézményrendszerré, integrációs formává nőtte „túl” magát. Ez az interpretáció sok szempontból rokonítható a marxista sémákhoz, a tőke uralmának korlátlaná válásához (és ennyiben, napjaink „neoliberálisozó” kritikus narratíváihoz is).¹²

Szerintem ez az olvasat alapvetően téves, bármennyire is meg lehet hozzá találni a hivatkozási alapokat és az elnagyolt értelmezés részigazságait A nagy átalakulásban.

A könyv ugyanis valóban a piac eluralkodásáról szól a társadalom felett. De ehhez hozzá kell tennünk azt, hogy Polányi nem piacellenes, ő az azonnali értékarányos ellentételezésekbe

¹¹ Polányi, K.: A nagy átalakulás – korunk gazdasági és politikai gyökerei, 2004, Napvilág

¹² Illusztrálni tudnám e megítélásmot azzal, hogy Bohle és Greskovits (idézett könyvükben) is „beleszövik” saját máni gyökerű neoliberális kritikájukba Polányi fogalmainak, és – szerintem félreértelmezett – elméletének számos elemét is.

rendezőcserék, a piacok létét természetes velejárójának tartja az emberi társadalmaknak. Mi több, más műveiben igazán nagy elismeréssel, olykor elragadtatással beszél a piaci cserék mechanizmusát leíró olyan jeles szerzőkről, mint Adam Smith, vagy a bécsi „klasszikusokról”, von Mises-ről, Carl Mengerről. Akiket ő ki nem állhat, azok a politikai gazdaságtan klasszikusai (Townshend, Malthus, Ricardo és Marx), akik az egész társadalom működését a javak szűkösségéből, a szűkös forrásokért folyó küzdelemből és versenyből, az anyagi gyarapodás kizárólagos érdekéből akarják levezetni.

Másrészt, a II. világháború alatt befejezett könyv zárszavában Polányi maga is elismeri, elfogadja azt, hogy „A nagy átalakulás” nem egy végérvényesen lezárult folyamat. Könyve zárszavában, a letargia és a dühös indulat között ingadozva, egyfajta apokaliptikus képet ír körül a fasizmus és bolsevizmus térnyeréséről, ami számára egyfelől a demokratikus, szabadságelvű civilizáció vége – de másfelől viszont, A nagy átalakulás befejezettségének, lezártságának a tagadása is.

A nagy átalakulás véglegességének megkérdőjelezésében épp maguk a polányista szerzők járnak élen, némiképp saját érdeküktől is

vezérelve: Polányi intencióit követve maguk is kutatási és elemzési terepet találnak nemcsak az I., hanem a II. világháború utáni időszakban is, mindmáig. Polányi tisztelői, mint pl. Joseph Stiglitz A nagy átalakulás 2. kiadásához írt előszavában azzal rendezi ezt el, hogy bár a nagy mű nagy igazságokat mondott ki a XIX. századról – de Polányi rossz jós volt. A nagy átalakulás messze nem ért véget, Polányi a háborús összeomlásban rosszul mérte fel, alábecsülte a társadalom önvédelmi képességének erejét a piaci fundamentalizmusokra épülő társadalmi integrációval és hatalomgyakorlással szemben. Polányi nem látta előre, vagy ha igen, akkor nem hitte el a jóléti állam kiépülését, meghatározó formává válását a fejlett világban. Ebből a szempontból az egyik legizgalmasabb, Polányi gazdaságpolitikai szemléletét tovább vivő munkásság Fred Block és Margaret R. Somers szerzőpáros életműve, akik a jóléti államok kialakulásától a válságig alkalmazzák leírásaikban és elemzéseikben Polányi elméleti apparátusát.¹³

Polányi gondolatainak azonban a makro-szintű típusok és berendezkedések leírása mellett van

¹³ Nagy összefoglaló munkájuk: Block, F. – Somers, M.R.: The Power of Market Fundamentalism – Karl Polanyi's Critique, 2014, Harvard Univ. Press; szociálpolitikai szempontból különösen érdekes a munkaerő árúkénti funkcióinak változása a jóléti állam klasszikus és válságos időszakában.

egy másik lehetséges értelmezési szála, és én most inkább ezt az analitikusabb olvasatot vázolnám.

Némi leegyszerűsítéssel Polányi a piaci, formális gondolkodás fiktív sémáinak a társadalmi lét egészét eluralóvá válását azokkal az analitikus elemzésekkel alapozza meg, amelyek a „nem valódi” „fiktív áruk” (politikai, társadalmi) hatalmi eszközökkel való bekényszerítését jelentették a piaci integrációkba. Amikor ő fiktív, nem valódi árukról beszél, akkor azt mondja, hogy bizonyos árufajták, ha nem is az egyensúlyi árszabályozó piacok logikája szerint, ha nem is a láthatatlan kéz által mozgatva, de a piactól idegen természetű alapvető gazdasági jellegük ellenére is bele lettek szuszakolva a piac kereteibe. Ezeknek a látens áruknak a keletkezése annyiban idegen a piacok természetétől, hogy azokat messze nem piacra, eladásra termelték, nem korlátlanok (hanem erős természeti és társadalmi keretek közé szorítottak) a kínálataik, és a kínálat változását szinte semmiben nem befolyásolja a kereslet alakulása. A három döntő jelentőségű „látens áru”, amelynek a piacba való beszusza- kolásán keresztül igazolható és elemezhető A nagy átalakulás: a föld, a pénz és a munkaerő. A nagy átalakulás leginkább ezeknek a látens áruknak a változásáról, átalakulásáról szól, a

földforgalom szabályozásáról, a szegénnytörvények Speenhamland-i módosulásán (és annak visszavételén) átvezető, a munkaerő árát és szociális biztonságát befolyásoló átalakulásról, az aranystenderd pénzmennyiséget szabályozó normáinak fellazulásáról és átalakulásáról.¹⁴

No, és még valamiről: a hatalomról. Polányi számára ezek az átalakulások messze nem természeti okokkal magyarázhatók, és a fentiek szerint a piacnak, a láthatatlan kéznek sincsen túl sok köze ahhoz, hogy miképp vált áruvá az, ami eredetileg egyáltalán nem áru. Polányi részletes történeti elemzéseiben az áruvá válás története, az a hosszú béke diplomáciai küzdelmeinek, a gazdasági versenyeknek nemzetközi hatalmi küzdelmekbe ágyazódása, a társadalmi konfliktusok és békekötési koalíciók, a politikai hatalmi konstellációk változásából, a hatalom

¹⁴ Azt hiszem, szintén hibás lenne Polányi fiktív áruinak listáját teljes körű számbavételként értelmezni: mondjuk, számos műtárgyat, szakrális és egyéb „régiséget” szintén nem piaci csere céljából „gyártották”, nem befolyásolja kínálatukat a kereslet alakulása, stb., mégis kialakultak a piacaik. Ennél még általánosabban is kiterjeszthető Polányi elmélete: bár számos árucikk beérett piacainak működését jól leírja az egyensúlyi, klasszikus közgazdaságtan, a piacra lépés körülményeit (binnen a piacra lépő vállalatok regisztrációját és működési licenzeit, az új piaci termékek árusításának hatósági engedélyeit, vagy éppen az új termékek és innovációk induló árát nem a piac, hanem jogszabályok, hatósági bürokráciák vagy éppen társadalmi konvenciók határozzák meg. Ezen jogi, hivatali, konvencióbeli hátterek eltéréseit, és az eltérések különböző következményeit dolgozta fel Róna Tas Ákos és szerzőtársa egy eléggé szlenderd és globális termék, a hitelkártya – különböző feltörekvő gazdaságban különböző módon megtörtént – piaci bevezetésén demonstrálva: Róna-Tas, A. – Guseva, A.: *Plastic Money, Constructing Markets for Credit Cards in Eight Postcommunist Countries*, 2014, Stanford Univ. Press,

működéséből és erőinek átrendeződéséből levezethető és magyarázható folyamat.

Ugyancsak fontos jeleznem azt, hogy Polányi számára a piac és a gazdaság fejlődése szempontjából nem eltérés, anomália az, hogy a piacok nem mástól sterilen elkülönítetten működnek. Számára (a behavioral economy követőihez hasonlóan) a formális gazdasági logika a „fikció”, és az emberek, emberi társadalmak által működtetett, a társadalmi és hatalmi viszonyokba beágyazódott „szubsztantív” gazdaság a realitás. Apokaliptikus indulati töltete is ebből fakad: A nagy átalakulás történetét ezen indulat miatt is lehet úgy olvasni, hogy a „fikció” legyűri és megerőszkolja a „realitást”.

Ennek jelzését azért tartom fontosnak, mert, bár sokat merített belőle, de az elmúlt évtizedek gazdaságszociológiája feladta Polányi átfogó az ember és a társadalom lényegét megragadni igyekvő antropológiai szemléletmódját – és egyre inkább a közgazdaságtudomány által masszívnak, önjárónak, öntörvényűnek leírt és feltételezett piactól való eltéréseket és torzulásokat, az anomáliákat tekintette kitüntetett kutatási témájának. Némi meglepetéssel fedezte fel azt, hogy a szervezeten belüli cseréket nem a piac mozgatja (Nobel díjat ért a felfedezés –

Williamson), hogy a gazdasági folyamatokban számítanak a személyes kapcsolatok, a kapcsolati hálókba beágyazódott „gyenge kötéseknek” igen nagy a gazdasági ereje (az első, majdnem Nobel díjas szociológus – Mark Granovetter). Hogy az emberek személyes kapcsolataikon keresztül jutnak munkahelyükre (sokakra hivatkozva R. Putnam), de vannak korrupciós hálózatok, olykor az emberek a hivatali pozícióikat a saját és családtagjaik személyes előnyeire is igyekeznek „átváltani”, stb.. A gazdaságszociológia által feltárt „piaci anomáliák” megeshet, hogy Polányi számára nemhogy nem anomáliák, hanem természetes működésmódok – de, mégis, nagyban stimulálták azt, hogy történeti, pszichológiai, szociálpolitikai alapjairól az utóbbi évtized a piaci logikától eltérő, ahhoz képest torzult és tévképzetes anomáliák („biases”, „fallacies”) igazán nagy tömegét dokumentálta és hozta a felszínre.

Vázlat a partikuláris és némiképp provinciális „Kis átalakulásról” – a globális anomáliák korában és árnyékában

Amennyire Polányi a XIX. század globális, átfogó „nagy átalakulását” elemezte, úgy intuícióim szerint annak ellenére meglehetősen hiányos a volt szocialista országok partikuláris és sok

szempontból provinciális „kis átalakulásának” elemzése. Messze nem mondanám azt, hogy az elmúlt évtizedek átmenetéről nincsenek információink, tulajdonképpen ennek az ellenkezője az igaz: adatban, történetileg archivált dokumentumban igen sok tényt és információt tudunk.¹⁵ Különösen gazdag és validált információtömeg áll rendelkezésünkre a nemzetközi szervezetekhez (OECD, EU) való csatlakozásunk óta. Mindezzel együtt, ezek az adattömegek viszonylag kevés elméleti magyarázatot, összefüggést tártak fel, és abban az értelemben bizonyosan torzítanak (különösen a nemzetközi összehasonlító adatok), hogy úgy tesznek, mintha a hazai (és CEE) adatokat ugyanolyan gazdaságfi-társadalmi mechanizmusok produkálnák, mint a többiekét, és emiatt, a hasonlóan feltételezett hátterek miatt, legfeljebb a számokban mutatkozó mennyiségi eltéréseket mutatnának a sztenderd módon felvett és táblázatokba foglalt adatok. (Az elemzők általában innen visszafelé szoktak okoskodni, és a számszerű eltéréseket igyekeznek utólagosan magyarázni.) És, nagyjából ezt a

¹⁵ A rendszerváltás óta eltelt időszak tényeinek és adatainak enciklopédikus összefoglalásában Valuch Tibor könyvét tekintem a legátfogóbb és legteljesebb ismertetésnek (Valuch T.: A jelenkori magyar társadalom. 2015. Osiris.), és szociológiai-szociálpolitikai szempontból ugyancsak rendkívüli módon gazdag a TÁRKI on-line is elérhető archivuma (www.tarki.hu).

hiányt akarják (a rendszerváltás teljes időszakára, vagy az elmúlt 6 évre) befoltozni a vázlatom elején jelzett elméletek, narratívák.

Nem szeretném magamat sem kivonni az alól a felelősség alól, hogy szociológusként, társadalomtudománnyal foglalatostkodóként nem járultam túl sok mindennel hozzá az átmenet egészének, vagy hatalomgyakorlási sajátosságainak értelmezéséhez. Az elmúlt évben írt tanulmányomban¹⁶ addig jutottam, azt igyekeztem kifejtetni, ami nincs, nem volt, és a nem létezőkről nem is lehet(ett), nem illett beszélni. Hogy „tabu” az alulról szerveződő és nyomást gyakorló civil társadalom, a törvénytisztelő állampolgár, a nemzeti „stratégiai szuverenitás”, az ehhez illeszkedő diplomácia vagy gazdaságpolitika, a reálgazdaság és a munkakeresletekre ható politika, stb.. Igen máig is úgy vélem, hogy ezek a „nincsek” és tabuk, ezek meghatározó karakterei az átmenet gazdasági, társadalmi, szociális működésmódjának és hatalomgyakorlásának, akkor is, ha ezek alapján nem nagyon tudok beszélni a „vanokról”. Nos, ehhez, a pozitív kifejtéshez jelzek néhány vázlatos szempontot az alábbiakban.

¹⁶ Krémer, B.: Tabuk szövevénye- és a tabuk vákuumaiba betüremkedő maffiaállam, in: Magyar B. (szerk.): Magyar polip 3. - A posztkommunista maffiaállam, 427-472. 2015. Noran Libri

A tőke nélküli tőkés társadalom – vagy tán mégsem egészen: tőkeképződés a látens árukból

Korábbi írásomban Tamás Pálra hivatkozva élcélődttem azon, amin ő is gyakorta: hogy a hazai átmenetnek a tőkés gazdasági és társadalmi rendszerbe volt egy kis hendikepje: ez egy tőke nélküli tőkés átmenetre sikeredett. Illetve, hát ami tőke megjelent és szerepet játszott az átmenetben, az nem a hazai megtakarításokból, befektetésekből és hasznokból-hozamokból származó tőke volt, hanem, külföldi. Ez a – történetileg szükséges – külföldi tőkefüggés a magyar gazdasági és politikai elitek gondolkodásában nem csupán valamiféle „szükségszerű rosszként” jelent meg (ahogyan más, szintén tőke-függő helyzetű térségben, mondjuk Latin-Amerikában), hanem, „szükségszerű jóként”: a függés jó, a hazai gazdaság lábra állásának és fejlődésének a döntő záloga a külföldi direkt tőkebefektetések növelése, esetleg és olykor némi külföldi hitellel kiegészítve. Utólag se, most se tudom megítélni azt, hogy volt-e alternatívája a „függő helyzetben lenni jó” politikai alapállásnak – annak ellenbére, hogy az FDI befektetések nyilvánvalóan nem a magyar társadalom és gazdaság, hanem a befektetők érdekei szerint alakultak.

Polányit újraolvasva azonban azt gondolom, hogy korábbi okoskodásaim a nincsekről és az azokat részlegesen pótló külföldi függésről nem is kissé hiányosak maradtak. A történetből kimaradt egy igen fontos szál, hogy úgy ne mondjam: A kis átalakulás. Az, ami A nagy átalakulás kifejtéseinek testét és tömegét jelenti: a látens áruk integrálódása a piaci fikciók és fundamentalizmusok dominálta rendszerbe. Igen, A kis átalakulás, az majdnem olyan, mint „A nagy átalakulás” – csak kisebb: a látens áruk mindenféle hazai belső hatalmi transzformációk és gyakorta globális anomáliákkal terhelt processzusok nyomán, legalábbis félig-meddig piacinak tekinthető áruvá és tőkévé alakultak át.

Ez a „valamiféle piac”, ez bizonyosan nem az Adam Smith láthatatlan keze által dirigált piac, a piacok mozgatásában a szofisztikált láthatatlan kéz mellett jól látható szőrös mancsok is belekavarnak. E belekavarások, belepiszkítások, torzítások, oligarchikus és maffia-szerű hatások érhetők tetten épp a fiktív áruk felemás piaci integrálódásában. Másrészt, egészen bizonyosan állíthatjuk azt, hogy „A kis átalakulás” nemhogy nem ért véget, de az átalakulás iránya is változékony. Mondjuk, az elmúlt évek hazai változásait józanul nem tekinthetjük a piacosodás irányába történő elmozdulásnak, hanem,

mindenféle vitákat nyitva hagyva, inkább azzal ellentétes irányúnak.

A föld, a pénz és a munkaerő

A kis átalakulás kezdeteit a hazai történetírás egyfelől a régi rend lebontásához, az átmenet válságaihoz, másfelől, az átalakulás irányára utalva, a privatizációhoz és annak visszasságaihoz köti. A privatizáció igen egyedi folyamatnak tekinthető: gazdasági javakat, tulajdonokat adtak és vettek, ami olyan piacnak tűnő dolog, miközben a tulajdonoknak nem volt a klasszikus közgazdasági elmélet által feltételezett, a kereslet-kínálat dinamikájában kialakult egyensúlyi áruk. A privatizáció árainak meghatározása – korlátos, véletlen keresletek mellett – még aukciós lebonyolítás mellett is mesterségesen, hatalmi érdekektől erősen befolyásolt volt. Összességében azt lehet mondani, hogy a privatizált tulajdonok ára a klasszikus tulajdoni árbecslésekhez képest alulárázott volt.¹⁷ Az alulárázás (közhangulat szerinti gyanús, bűnös) tényét magyarázza az, hogy bármi áron, de kellett a tőke, és kellett az államháztartási bevétel is. Magyarázhatja az is,

¹⁷ Az alulárázás tényének dokumentálását, és némiképp közgazdasági magyarázatát lásd: Schindele, I.-Perotti, E.C.: Pricing Initial Public Offerings in Premature Capital Markets: The Case of Hungary, 2002, PRIV – Privatisation, Regulation, Antitrust, Nota di Lavoro, 116.

hogy hazai megtakarítások és tőke híján is, a potenciális hazai vállalkozók (és hatalomátmentők) számára is elérhetővé kellett tenni a vagyont, a tulajdont. De magyarázhatja az is, hogy a korábban főképp a keleti blokk országaiba szállító vállalatok üzleti eredményeiből kalkulált tulajdonértékek „leamortizálódtak”, árként csak a látens áruk és a belőlük kalkulált tőke értékét lehetett figyelembe venni.

A látens áruk piacivá és tőkévé válásának a történetét a magyar társadalom – még a privatizáció általánosan visszas megítélésén túl is – szinte kizárólag rendellenes anomáliák, többnyire ezen túlmutatóan politikai tévutak és köztörvényes panamák, bűnök soraként őrzi történelmi emlékezetében. Pedig, mintha ezeknek a tévutaknak épp az lenne a természetük, hogy bennük kapkodó, következetlen módon egyszerre jelenik meg a piaci integráció igyekezete is, meg a piacokkal (ha úgy tetszik: a politikai hatalomtól kívül esők befolyásával) szembeni hatalmi befolyás lehetőségeinek a védelme is. Hol így, hol úgy. Ha kell, akkor a politikai hatalmaknak piaci hatalommá való átváltásával. Nem mondanám azt, hogy A kis átalakulás semmiben nem vezetett a piacosodás irányába – de, azt mondom, és alább leginkább ezt fejtem ki, hogy A kis átalakulás legalább ennyire szólt arról is, hogy a

piacosodónak tűnő változások mellett a politikai, gazdasági hatalom a piacokkal és piaci hatásokkal szemben is fenntartsa befolyási erejét, nevezzük nevén: hatalmát.

A föld – ami két kérdés, a termőföld és az ingatlanok

A termőföld dolgában A kis átalakulás tulajdonképpen arról szól, hogy miképpen lehet a tulajdonszerzést úgy korlátozni, hogy a földtulajdon „jó” kezekben, magyar kezekben maradván álljon rendelkezésre piaci potenciálként, vagyonként akkor, ha ehhez a körülmények megfelelővé válnak. Ha nagyon leegyszerűsítve és élcelődve akarnánk e „piaci potenciál” jelentéstartalmát a jelenig levezetni, akkor nincs többről szó, minthogy az Unió földalapú támogatásait hogyan lehet a jó kezek felé terelgetni. A kis átalakulás a termőföld kérdését minden erővel a piacosodás kedvező hatásaival ellentétes irányokba igyekezett terelgetni. Korlátozta a föld iránti keresletet, ezzel mesterséges gátakat szabott a nemzeti vagyon és a földtulajdonosok értéknövelő érdekeinek (alacsonyan tartotta a föld árát), ami egyszerre jelentette azt is, hogy a termőföld jelzálogként messze nem biztosította a manapság legtökeigényesebb ágazatnak számító mezőgazdaság hitelfelvételét és beruházását, aminek eredményeképpen a befektetések

nélkül beragadt hazai mezőgazdaság évről évre veszíti el nemzetközi versenyképességét. Mindez némiképp szándékoltnak is látható: a mesterségesen alacsony árakon, és azon túl, direkt politikai beavatkozásokkal zajló tulajdoni átrendeződések – tisztán politikai klientúrák jó kezeibe rendezi át a tulajdonlást, rövid távon a támogatásokból, hosszabb távon esetleg a termelésből származó haszonszerzés potenciálját.¹⁸

Az ingatlanpiacokon is igencsak szembetűnők A kis átalakulás félresikeredett történetei. Az ingatlanárakat az önkormányzatok a saját (állami) tulajdonuk privatizációs portfóliója, és a vagyonelemek erősen manipulált árai határozták meg az utóbbi időkig, az ingatlan-portfólió kimerüléséig. Manapság az állami-önkormányzati portfólió restriktív (árleszorító) ereje gyengülésével az árkontrollok és tőkekonverziók korlátait egyre inkább a semlegesnek tűnő építési szabályzatok, azok módosulásai, a műemléki korlátozások, olykor értékes városi telkeken is az építés teljes korlátozása biztosítja a politikai hatalom számára. (Ez ügyben a „legőrültebb” restriktóra tanpélda

¹⁸ Hernando De Soto, Peru-i közgazdász könyvcímének kérdésében összefoglalja legfőbb megállapítását (De Soto, H.: *The Mystery of Capital – Why Capitalism Triumphs in the West and Why Fails Everywhere Else?* 2001, Black Swan), ám ezen belül elég meggyőzően fejti ki azt a nézetét, hogy ott, ahol a föld és az ingatlan árát politikai eszközökkel is felfelé nyomták, ott lényegesen sikeresebbek a kapitalista berendezkedések és az átmenetek során is gyorsabb fejlődést mutatnak az árak felértékelését követő politikák.

az OPNI, a Lipót szabályozási korlátozása...) Mondhatnám azt is, hogy az építési ingatlanok dolgában is a termőföldhöz hasonló, politikailag tervezett és irányított tulajdoni átrendeződések zajlottak és zajlanak máig is. Azonban jelentős különbség az, hogy az új évezredben az ingatlanpiacokon már valódinak tűnő piaci növekedések is megindultak, az ingatlanspekuláció és ingatlanfejlesztés valódi piacnak tűnő pályákat is megnyitott. Ami miatt a feltételes módokat használom, az az, hogy e valódinak tűnő piacokat is egy másik fiktív áru, a pénz (és a hitelpiacok) hatalmi eszközökkel generált piaci stimulációja tette profitábilis „piaccá”, egészen a hitelek és hitelesek bedőléséig, az új hitelek leállításáig – és ezzel együtt, ebből fakadóan az új lakásépítés minden korábbinál alacsonyabb szintjének visszaszorításáig.

Vagyis, valami olyasmit lehet állítani, hogy az egyensúlyi közgazdaságtan feltételezésével szemben az ingatlan és lakáspiacokat nem a Marshall kereszt spontán keresleti-kínálati árszabályozása mozgatta, hanem, a piaci logikával nem magyarázható alulárzási igyekezetekben a kínálati oldalon a telekmanipulációk, olykor panamák; keresleti oldalon pedig a politikai szabályozásokkal növesztett-visszafogott hitelkonstrukciók

határozták meg a vásárlók ingatlanvételi lehetőségeit.

A pénz

A pénz esetében a piacba történő integráció Polányi elemzéseiben némiképp azt a folyamatot jelenti, amelyben az eredetileg a fizetési kötelek teljesítésének eszközeként szolgáló pénz¹⁹ részben kizárólag az értékarányos csere közvetítőjévé vált, részben, a pénz maga is áruvá vált, amelynek „ára” a pénzpiacokon a kamat. A piaci logikában a pénzpiacok alapvető funkciója az, hogy - döntően a megtakarítások és a hitelezés eszközeivel - időben és szektorálisan „mozgassa” a pénzt, első sorban a profitorientált pénzt, a tőkét onnan, ahonnan az a múltban keletkezett, arrafelé, ahol a jövőben jelentősebb haszon, profit várható. Ebben a logikában az elsődleges megtakarító - és az értékpapírok piacán befektető - a biztonságra törekvő lakosság, az elsődleges hitelfelvevő pedig a beruházási-fejlesztési projektjeit hitelből finanszírozó vállalati szektor.

A pénz és a pénzpiacok története az elmúlt évben legfeljebb részlegesen tekinthető e folyamat

¹⁹ A pénz ma is legalább annyira az értékarányos csere-től távol álló kötelek teljesítését szolgáló eszköz, mint amennyire csere-eszköz: adót fizetünk, olykor pénzbüntetésekkel rónak ki ránk, zsebpénzt adunk a gyerekeinknek és olykor ajándékozunk is pénzt (lásd pl. a menyasszonytánc fennmaradt szokását), stb..

kibontakozásának és intézményesülésének. A pénzpiacok történetét feldolgozó szakirodalom²⁰ alapvetően arra fókuszál, hogy az állam a '90-es évek elejétől miképpen próbálta folyamatos kontrollja mellett előbb privatizálva megteremteni a pénzpiacokat, majd miképpen próbálta meg szelektív szabályozási és jogérvényesítő gyakorlatával²¹ részben visszaállamosítani, részben baráti-családi kezekbe adva, olykor a szabálytalanságok feletti szelektív szemet hunyással a saját ellenőrzése alá vonni a pénz és a tőke mozgását. Ebben a történetben leegyszerűsítve az zajlott, hogy az állam előbb akár a költségvetési hiányok és az infláció elszabadításával is, furcsa pénzpótlók kibocsátásával maga igyekezett pótolni a tőkés átmenethez hiányzó tőkét,²² majd a bankok feltőkésítése után szakmai befektetőknek, nyugati bankoknak privatizálni a hazai pénzpiacokat.²³ Ez

²⁰ Az egyik legkitűnőbb áttekintést Király Júlia és Brückner Gergely tanulmányai adják: Király, J.: A bankszektor átalakítása 2010-?, illetve: Brückner G.: Brókeresdők – állami bűnök, in Magyar B. (szerk): Magyar polip 3. – A posztkommunista maffiaállam, 2015. Noran Libri, 167-219

²¹ Magyar Bálint koncepciójában ez a maffiaállam egyik lényege: a maffiacélok alarendelt állami hatalomgyakorlás eszközeivel

²² Ennek emblematikus megnyilvánulása volt az 1992-ben, az akkori GDP egytizedét felemésztő „bank-konzolidáció”,

²³ A magyar bankrendszer 2010-ben szinte egészében külföldi kézben volt, még a hagyományosan „magyar banknak” tartott OTP tulajdonosai is többségükben külföldiek. A privatizált bankrendszer a válság idején kimondott sikertörténetnek bizonyult abból a szempontból, hogy míg ott, ahol a bankok állami kézben maradtak (pl. Szlovéniában), ott a bankrendszer talpon tartását csak az adófizető polgárok többletterhei révén lehetett

a folyamat 2010 után a visszájára fordult, és ismét, részben az állami tulajdon részaránya növekedett, részben a bankadókkal és egyéb szabályozási technikákkal a bankrendszer állami kontrollja és hatalmi befolyása növekedett.

A pénz piacosításának története nemcsak „hullámmó”, hanem, még az állam-piac végpontok közötti alakulásában is, ennél jóval kacifántosabb, és nem is igazán feldolgozott történet.

A '90-es évek története nem csupán a bank-konzolidáció és utána a bankprivatizáció története, hanem, az állam által kibocsátott „furi pénzek és tőkék” története is: a kárpótlási jegyeiktől az e-hiteleken, befektetési és kamat adókedvezményeken át a nyugdíjrendszer részleges tőkefedezetivé történő átalakításáig. E nem-valódi, és bizonyosan nem piaci keletkezésű pénzek egyfelől tőkét és megtakarításokat generáltak a nem-létező tőke hiányainak pótlására, de másfelől, legalább ennyire, nem a piaci mechanizmusokat, hanem, az állam gazdasági befolyását erősítették.

Még furcsább és feldolgozatlanabb kérdés az, hogy mindazok a pénzpiaci anomáliák, amelyeket

megoldani, addig Magyarországon a bankrendszert a csődöktől az anyabankok tőkekihelyezései és tőkeemelései mentették meg.

a válság gazdasági szakirodalma az amerikai és a globális piacokra gyakorolt hatásaiban dolgozott fel – azok hogyan szívárogtak be és hatottak a magyar gazdaságra? Nyilvánvalóan, beszívárogtak és hatottak. A paradigmaticus elképzelésekkel szemben már évtizedek óta nem a nemzeti bankok kontrolálják a piaci forgalomban levő pénz mennyiségét – hiszen, pl. a részvényárfolyamok növekedését és az értékpapírok áremelkedését soha nem számolták be az inflációba. Az új évezred azonban a pénzmennyiség szabályozásában szinte végképp eltörölte a pénzmennyiség – és ezen keresztül a monetáris politika – nemzeti banki kontrollját: a kiugróan legnagyobb „pénzkibocsátókká” – a pénzeket „multiplikáló” másodlagos pénzpiaci termékek, derivátumok tömeges kibocsátásával – a kereskedelmi bankok léptek elő. Ennek a „multiplikált friss pénznek” a döntő hányada maguknak a bankoknak a hasznát gyarapította, de a „maradék” is jó nagy fordulatot hozott a piacok működésében, mindenhol, így nálunk is. Megfordult az a „normális rend”, amelyben a lakosság megtakarít, a vállalatok hitelt vesznek fel – és (az államok mellett) a lakosság lépett elő a legfontosabb hitelfelvevővé, lakást, autót és tartós fogyasztási cikkeket vásárolva a fellazult

hitelfelvételi normák nyomán elérhetővé vált „könnyű hitelek”ből.

Ami A kis átalakulás fentebb vázolt történetében érdekes, az nemcsak a folyamatok mögötti hatalmi viszonyok különféle szintek (globális-nemzeti) és szereplők (pénzpiac – piac – állam – lakosság) közötti megoszlása, hanem az átalakulás eddig tisztázatlan kimenete is.

Colin Crouch arról a privatizált keynesianizmusról és privatizált jóléti államról beszél, amelyben a piaci-banki pénzügyi konstrukciók részlegesen átveszik a jóléti állam meggyengült szociális biztonsági funkcióit, legalábbis annyiban, hogy bár az emberek a napi jövedelmükből képesek napi fogyasztásukat finanszírozni, de a gyarapodás, az előrejutás eszközei egyre inkább azok a felpuhult hitelek, amelyekről senki nem lehet biztos abban, hogy valaha vissza fogják fizetni.²⁴ Ez a mechanizmus felszabadítja a középosztályosodás felé történő igyekezeteket, új és nagyobb lakások megvásárlásában, vagy abban, hogy a kocsit már akkor is le lehet cserélni, amikor még nem fizették vissza az előzőre felvett hiteleket. Azt hiszem, hogy ez a sajátos „privatizált jólét”, ez nálunk is igen erős

²⁴ Crouch, C.: *Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime*, 2009, *The British Journal of Politics & International Relations*, Volume 11/ 3, 382–399, August 2009

hatást fejtett ki – nemcsak a középosztályosodási, gyarapodási ambícióknak a hitelfelvételek felé történő orientációjában, hanem abban is, hogy a jóléti állam támogatásában, a vele szembeni elvárásokban meggyengült a középrétegek felől érkező politikai nyomás. Olyannyira, hogy a szociálpolitika és a jólét kérdései egyre inkább a lenézett és megvetett szegények problémáiként jelentkeztek, csak azoknak a „lúzereknek” vált fontossá a szociálpolitika kérdése a hazai közgondolkodásban, akik nem tudtak élni a hitelekkel való gyarapodás felkínált lehetőségeivel.

Ennél persze még tovább is vihetjük a hitel és a pénz formaváltozásaiban megragadott „kis átalakulás” következményeit. Pl. abban, hogy a magyar fogyasztási szerkezet nemhogy a nemzetközi átlagokhoz, de még a környező országokhoz is erősen torzult lett abban, hogy a lakosság a jövedelméből (és a hitelekkel) jóval nagyobb arányban költ másoknál tartós fogyasztási cikkekre,²⁵ (többé-kevésbé ugyanannyit a napi fogyasztási cikkekre) és lényegesen kevesebbet szolgáltatások

²⁵ A közzétekedés kizárólag a lakáshitelek elszabadulását szokta érzékelni, pedig, azzal összemérhető a tartós fogyasztási cikkek felvett hitelek növekedése, ebben a körben megjelenítve a végletes drámához vezető „hivatalos uzsorák”, a hitelfelvevő képesség vizsgálata nélkül, extra magas kamatozású gyorsbitelek növekedését is.

vásárlására. Képletesen szólva: a magyar lakosság nem megy moziba és társaságba – hanem otthon ül, és nézi a saját, hitelből vett lapos TV-jét. Aminek a társadalmi-gazdasági hatásai igen messzire gurulnak: az otthon ülő lakosság civil aktivitása igen alacsony; vagy, a szolgáltatások iránti alacsony kereslet egyszerre azt is magával hozza, hogy a leginkább munkaerő-intenzív, és a képzetlen munkaerő felszívása szempontjából legnagyobb hatású lakossági szolgáltatások iránt nincsen kereslet, ott nem keletkeznek és maradnak fent munkahelyek.

A munkaerő

Polányi a munkaerő – és ezáltal az ember – piaci betörése és az ez elleni társadalmi önvédekezés konfliktusának kifejtését a Speenhamland-i bírák 1795-ös döntésének története köré építi fel. A precedensértékű (tehát jogot formáló) bírói döntés arról szólt, hogy a bekerítések nyomán városba özönlő nép tömeges pauperizálódásának enyhítése érdekében a nyomorúságos béreket kereső munkások és családjaik jövedelmét segély-jellegű állami pénzekkel ki kell egészíteni egy a kenyér és más alapvető élelmiszerek árából kalkulált minimális szintre. Bár a szociálpolitika történetének tananyagai az angol szegénytörvény I. Erzsébet általi kihirdetésén túl nem szoktak

belemenni a szociálpolitika angliai fejlődésének bonyodalmaiba, Polányi elemzése alapján nyugodtan mondhatjuk, hogy a máig ható szociális dilemmákról több tanulsággal bír a törvény e bírói döntéssel történt módosításának oka és következménye, mint az eredeti, a spanyol armada szétverése, Anglia tengeri nagyhatalommá válása és forradalmi fejlődése idején született „eredeti” törvény.

Speenhamland igazi, mindmáig kihatással bíró szociálpolitikai drámája az, hogy az állami bérkiegészítések elrendelése után és nyomán a bérek még lejjebb süllyedtek, a munkaadók még kevésbé tartották felelősségüknek a tisztas bér megfizetését – és az ellehetetlenülő munkakörülmények mellett az angol ipar és gazdaság produktivitási mutatói is egyre mélyebbre süllyedtek. Ugyanolyan mélyre, mint amilyen mélyről a pauperizáció elszabadulásától, eredetileg indultak.

A polányista szerzők, köztük a már korábban is hivatkozott Bléock-Somers szerzőpáros a II. Világháború utáni állapotokra, a jóléti államok kiteljesedésére és a jólét neokonzervatív-neoliberális visszavágására lényegében „egy az egyben” Polányi analógiáját fejtik ki (igen meggyőzően). A munkaerő elnyomorítása és a

munkát - produktivitást figyelmen kívül hagyó szociális javadalmazások szélsőségek között ingadozó rendszere egyaránt gazdasági és szociális válságokat eredményez, egyaránt rontja a növekedés és a „nemzetek jólétének” esélyeit.

Azt hiszem, hogy A kis átalakulás ugyanazon időpontokban, folyamatosan és párhuzamosan intézményesítette azt a két tendenciát, amelyet Polányi és követői egymás utániségben, ciklikusan írnak le. A kizárólagosan a direkt külföldi befektetéseket szembe előtt lebegtető politikának létszükséglete volt és van arra, hogy egyrészt alacsonyan tartsa a béreket, és ezzel a maga szűklátókörű szempontjából vonzóbbá tegye a befektetéseket. A szempontot erősen szűklátókörűnek tarthatjuk, hiszen a tőkeberuházások kevésbé az alacsony béreket, hanem inkább a magas produktivitás és termelékenység lehetőségét keresik, amihez pl. az itthon soha el nem ismert, politikailag legfeljebb nyögve-nyelve támogatott oktatási expanzió hozzájárulása sokszorosan meghaladná a bérek alacsonyan tartásának tőkevonzó hatását. Mondhatnám: A kis átalakulás során mindig fontosabb cél volt a „bérinfláció” leszorítása, mint a produktivitás növelése, és a növekvő produktivitással együtt járó bérnövekedés támogatása. Manapság meg különösen.

Másrészt, a direkt külföldi tőkebefektetések után ácsingózó hazai politika számára mindig fontos volt annak a „munkanélküli tartalékhaderegnek” a mozgósítható állapotban való fenntartása, amely azonnali munkaerőt biztosít bármely erre tévedő befektetés nyomán keletkező álláshelyek feltöltéséhez. A hazai gazdaság és foglalkoztatási politika, nyomában a közgondolkodás is, mindig sokkal jobban szeretett ábrándozva várakozni a magas keresetű, jó munkahelyekre – mintsem megpróbálni kiaknázni az alkalmasint nem annyira jó keresleteket, munkalehetőségeket.

Ehhez a berendezkedéshez a maga módján alkalmazkodott a szociális és foglalkoztatási politika is. Szemben azzal, ahogyan az utóbbi évtizedben a jóléti államok a szociális biztonságot egy rugalmas, prekárius, dinamikusan mobil munkaerőpiaci környezethez igazodva igyekeztek érvényesíteni²⁶ – a hazai jóléti rendszerek a munkaerőpiacokat a fenti sémához igazodva, a maguk eszközeivel is inkább bemerevítették, a mobilitásokat gátolták, és a munkaerő „stand by” üzemmódban való tartását igyekeztek elviselhetőbbé, élhetőbbé tenni. A hazai szociális

²⁶ A „svéd modell” nyomán Európa foglalkoztatáspolitikai hagyománya a munkahelyek biztonságát nem az adott, éppen betöltött munkahely biztonságaként értelmezi, hanem úgy, hogy jelentős mobilitás és dinamika mellett az embereket abban kell segíteni, hogy valahol (máshol) minél előbb munkát találjanak, ha megszűnik egy alacsony termelékenységű, versenyképtelen munkahely.

és foglalkoztatási politikák szinte semmilyen formában nem érintkeztek a munkaerőpiacokkal, szinte semmilyen eszközt nem találtak a nyílt munkaerőpiaci elhelyezkedések (mobilitások, dinamizmusok) támogatására, a földrajzi és társadalmi mobilitások előmozdítására – hanem, vagy a piacoktól független, másodlagos frissességű és másodosztályú kvázi-munkákat igyekeztek szervezni (ezen előzmények eszkalálódása a közmunka); részben, a munkán kívüli lét forrásait, segélyeit igyekeztek intézményesíteni, változó sikerrel. (A korai nyugdíjazás kiterjesztésében sikerrel, a tartós munkanélküliek rendszeres segélyezésének összegében és szabályaiban teljes kudarccal.)

Azt, hogy a foglalkoztatáspolitikai és szociálpolitika nem a munkához juttatásban, hanem a munkán kívüli lét kvázi-foglalkoztatásában és élhetőbbé tételében mutatott nagyobb igyekezetet, azt a szakpolitikák irodalma és immár történeti elemzései is jól dokumentálják.²⁷

Hogy a foglalkoztatás- és szociálpolitika miképp és hogyan járult hozzá a munkaerőpiacok bemerevítéséhez, a bérek alacsonyan tartásához, a mobilitások fékezéséhez, ezzel egyidejűleg a

²⁷ Egyes cikkek kiemelése nélkül is bátran ajánlhatom az Esély évfolyamainak tanulmányozását.

„tartaléksereg” készülségben tartásához – azt nehezebb lenne egy vázlatban kifejteni és igazolni. De, néhány elemét azért így is fel lehet villantani.

A szociális politikáknak – a kormányral kvaterkázó korporativizmusokon túl – soha nem volt az üzemi szintekig lenyúló szakszervezeti politikájuk. A szocializmusból örökölt „transzmissziós” stigmákat magukon hordó szakszervezetek sem maguktól, sem külső inspirációkra nem voltak képesek kitörni korábbi, teljesen nélkülözhető és jelentéktelen szerepeikből. Ami elég sajátos átalakulási tényező annak tükrében, hogy a szakszervezeteknek a nyugatias fejlődésben az érdekképviselőteken túlmutatóan is erős közéleti és politikai szerep szokott jutni.

Ugyancsak furcsa az, hogy a szociális és foglalkoztatáspolitikának soha nem volt viszonya a munka termelékenységéhez, ahhoz, hogy a munka révén értékeknek kell keletkezniük. Ismét hivatkozhatom arra, hogy a foglalkoztatáspolitikai kvázi-munkák, így a közmunkák által keletkező értékre, hozzáadott értékre soha senki nem volt kíváncsi, soha senki meg sem próbálta mérni vagy kifejezni azt. Talán ennél is tanulságosabb az, hogy Oroszország mellett csak Magyarország

az az ország, ahol a minimálbért nem minimális órabérként, hanem a teljes munkaidős alkalmazás minimális havibéréként határozzák meg. A minimálbér emelésétől mindig mindenki várja a minimális bér és munkajövedelem emelkedését – de, a minimális órabérek és gyakori rugalmas, rész-munkaidős foglalkoztatás mellett nem jelent közvetlen, hanem csak áttételes „szociális garanciát”, ehelyett, inkább „produktivitási küszöbértéket”: csak azt a munkát lehet intézményesített munkaviszonyként elfogadni, ahol a munkaadó garantálja azt, hogy a munkavállaló legalább a minimális órabérét (és annak közterheit) „kitermelje”.

A havi minimális bér elvileg szociális garancia lenne – függetlenül attól, hogy mennyire produktív a munka, hogy a bér kifizetése ellehetetleníti-e a vállalkozást, hogy az bizonyosan nem szolgálja a rugalmasságok kiaknázásán keresztül a foglalkoztatás bővítését. Hanem sőt.

Szintén tanulságos az, ahogyan a hazai szociális politikák nem annak a földrajzi mobilitásnak az elősegítését tartották célnak, amely révén a termékek és szolgáltatások eljuthatnak az akár távolabbi, de fizetőképes piacokra, és ehhez a munkaerőnek is el kellene jutnia a fizetőképessegekhez eljutó, akár távolabbi

munkahelyekre. Ehelyett a produktivitási elvárásokat teljesen mellőzve, némi falusi romantikus nosztalgiákkal és vonzalmakkal – az alacsony termelékenységű, belterjes és protekcionista, csak nyomott árakon, vagy még úgy sem fizetőképese helyi piacok fejlesztését tekintette szociális célnak.

Mondhatnám azt, hogy A kis átalakulás a munkaerőt nem tette igazán „piaci” áruvá, vagy ha igen, akkor a történelmi tapasztalatok negatív hatásait összegyúrva sikerült azzá tennie: rugalmatlan merev, immobil szerkezetek mellett alacsony foglalkoztatás, és vele együtt alacsony bér és termelékenység jellemzi a hazai munkaerő piacát.

Merre tart A kis átalakulás?

Egyetemista korom nagy élménye volt a lukácsista marxisták önreflexív és önkritikus marxi kritikáját olvasni, és e kritikákon belül némely hozzáállás máig bennem ragadt. Közte (ha jól emlékszem) Fehér Ferenc bon mot-ja a történetfilozófiákról, amely szerint a történetfilozófiák hasonlatosak a balkáni vonatokhoz annyiban, hogy azt nagyjából tudni vélik, hogy hova tart, de azt már nem, hogy mikor ér oda. Szóval, nem szeretem a történetfilozófiákat, és

így nem is szeretnék hasonlót barkácsolni sem. Számos Polányit a politikai gazdaságtan műfajában követőjével szemben, számomra nem a maga Polányi által is kétkedéssel és vonakodva megvont, a piacok korlátlan uralmáról szóló történetfilozófiai jellegű szentencia a döntő tartalma, hanem, a piaci gazdaság, a társadalom és a politika „hatalmi és önvédelmi” küzdelméhez nyújtott analitikus szempontjainak kifejtése a nagy mű igazi értéke. Polányi későbbi munkáiban társadalmi szükségszerűségnek, mindig és mindenhol érvényesülő szempontnak tartja a gazdaság beágyazódását a társadalomba (kultúrába, erkölcsbe, együttélési normákba, stb.), hogy a létező, a szubsztantív gazdaságban mindig keverednek a háztartás önellátó motívumai és a viszonyosságokban (reciprocitás), az osztozkodásokban (redistribúció) és az értékarányos cserékben (piac) intézményesült integrációs formákban érvényre jutó gazdasági motívumok. Polányi számára a piac túlzó térnyerése eleve kudarcra ítélt, az ember és a társadalom természete elleni próbálkozás.

Ebben a szellemben A kis átalakulás vázlata sem lehet történetfilozófiai vázlat. Nem igazán tudhatjuk, hogy merre tart az átalakulás – legfeljebb azon töprenghetünk, hogy eddig merre tartott. Ez a kérdésünk egyfelől a Hajnal, Bibó,

Szűcs Jenő féle, a magyar történeti-társadalmi gondolkodásban mainstream-nek számító „mélysodrok” problémáját veti fel, annak ellenére, hogy, akárcsak a mélysodrok ügyében fogant más állításokat, ezeket sem lehet szigorú tudományos bizonyításokkal alátámasztani. A mainstream kérdésfelvetés úgy szólna, hogy a Nyugat és a Kelet közötti kompromisszum melyik part felé közeledett A kis átalakulás során.

Ebben a kérdésben hajlamos vagyok Szelényi Iván töprengését magaméként is elfogadni.²⁸ Szelényi úgy ítéli, hogy bár a rendszerváltás és a '90-es évek számos eseménye, folyamata azt a reményt élte, hogy a magyar társadalom a nyugati partok felé sodródik, az elmúlt időszak ezt az irányt az ellenkezőjére fordította. Szelényi elemzésében a Simicska-sztori azt jelzi, hogy nem csupán időben történt egyfajta visszafordulás a patrimoniális feudalizmus felé, hanem az oligarchikus, a cári beneficiáris²⁹ rendszerhez való közeledés nem csupán egy a modernizálódással ellenirányú folyamat, hanem, határozottan a múlt

²⁸ Bár a felvétel elég hosszú, de érdemes megnézni a Youtube-on Szelényi Iván: A magyar társadalomról... című előadását a Debreceni Egyetemen

<https://www.youtube.com/watch?v=RyZ2PbawndM>

²⁹ Max Webernél a patrimoniális, hűbéri berendezkedésben a hűbértartók visszavehetően, dinasztikusan öröklődő, szemben a beneficiáris rendszerek azon tulajdonságával, hogy ott a hűbéri tartók fenntartásához is szükséges a folyamatos uralkodói kegy-gyakorlás, ennek elmúltával a hűbértartók az uralkodó egyszerűen visszaveszi.

és (putyini) jelen keleti mintái felé való közeledést jelent.

Mindezen rezignált benyomással szemben fontosnak tartom jelezni a történetfilozófiák elleni averzióimat, és a saját hasonló gondolataimmal szembeni erős kételyeimet. Amit A kis átalakulás történelmi irányának meghatározásánál fontosabbnak tartok, az A nagy átalakuláshoz hasonlóan, a piaci és a piacon kívüli gazdasági, társadalmi és politikai erők hatalmi harcának analitikus leírhatósága és elemezhetősége, ezen belül a „nem tiszta” látens piaci árak és jószágok feletti befolyásért és kontrollért folyó hatalmi küzdelem.

Hogy visszacsatoljak vázlatom kiindulásához, a gazdasági és társadalmi változások analitikus és empirikus elemzéséhez azt hiszem, hogy a vázolt válság- és átalakulási narratívák akkor is fontos kérdéseket és szempontokat vetnek fel, ha a vázolt koncepciókat átfogó, pláne globális változások leírásához nem tartom kellően „erősnek”, általánosan elfogadható rendező elvet kijelölő hatásúnak. És, azt is hozzá kell tegyem, hogy még az analitikusabb megközelítésekhez is komoly kételyeket vet fel az, hogy az anomáliák sűrűsödésének időszakában a szociológiai hagyományban mélyebben meggyökeresedett

paradigmák, gondolkodási sémák
alkalmazhatósága sem biztos.

A szokásos narratívák generalizált koncepcióként már egymást is cáfolják, ám részletekben fontos szempontokat adhatnak A kis átalakulás leírásához, értelmezéséhez és magyarázatához.

Üdvözljük-e a piac politikai-társadalmi kontrollját, vagy inkább ünnepelnénk Hirshcman-nal?

Írásom végén kötelességem jelezni azt a leírások, elemzések és magyarázatok érvényességével kapcsolatban felmerülő dilemmákon túli, értékválasztási dilemmákat is. Max Weber tudományetikai normái szerint, bár értékmentes társadalomtudomány nincsen, de a kutatótól elvárt az, hogy saját értékválasztását, értékelő megítéléseinek normatív alapjait még tartalmi mondandója kifejtése előtt ildomos az olvasó számára világossá tenni. Szerettem volna ezt megtenni, de nemhogy az elején, de még az írásom végén sem tudom megtenni, legfeljebb értékválasztási dilemmáimat tudom az elmondottak alapján kifejteni.

Az általam igen tisztelt Polányi Károly számára az ember és az emberi társadalom alaptermészete az, hogy akár motívumaiban, akár cselekvéseinek irányában soknemű és összetett. Polányinak a

piaci fundamentalizmusokkal szembeni kritikájának épp az az alapja, hogy ezt az összetett, soknemű természetet megerőszkolva, előbb elméletileg és gondolkodási sémákban, majd a gyakorlatban is egynemű sémába akarja terelni az emberi és társadalmi folyamatokat. Ez az, ami miatt semmi baja azzal, ha a piaci cseréket a társadalom egészen belüli részterületként elemzi és elméleti keretekbe foglalják a bécsiek vagy Adam Smith, és az egész társadalmat a szűkösség, az anyagi érdek, a szerzés mámore és a mindenre kiterjedő verseny feltételezésével akarja magyarázni Malthus, Ricardo, vagy éppen Marx.³⁰ Be kell valljam, nekem szimpatikus ez a sokneműséget feltételező, azt anyagi érdekeken kívül más mozgatókat (moralitásokat, érzelmeket, vonzalmakat, kötelezettségeket, stb.) is feltételező világkép. Némiképp ez a fajta világlátás, ennek a modernizált tudományos koncepciókba foglalása teszi számomra izgalmassá és vonzóvá a magatartási közgazdaságtan követőit és eredményeit is.

³⁰ Sokan rokonítják Polányi piacritikáját Marx-éval, pedig az nemhogy eltér tőle, hanem igen keményen kritikus is a marx koncepcióval szemben. Marx kritikája azt mondja, hogy világszemléletében semmiben nem különbözik a manchesteriánus liberálisoktól, ugyanúgy kizárólag az anyagi érdek, az osztályharcok által mozgatótnak feltételezi a világot – legfeljebb abban tér el tőlük, hogy következtetéseit és ítéleteit más osztályok érdekének megfelelően vonja meg.

Ebből a szempontból üdvözlőm kellene azt, hogy A kis átalakulás során a piaci erők nem váltak a társadalmi és gazdasági folyamatok kizárólagos mozgatójává. Amely következtetést egyszerűen azért nem vállalhatok – mert itt élek ebben az országban, és azt tapasztalom, amit ebben az országban empirikus evidenciaként tapasztalni lehet. Üdvözölni, azt bizonyosan nem.

Ha értékekben Polányit színvonalas szerző gondolataival kellene ellenpontosnom,³¹ akkor egy másik kedvenc közgazdászom, az ökonometriai modelleket és formulákat tán sohasem alkalmazó Albert Hirschman gondolataira, könyvére kell hivatkoznom.³² Hirschman némiképp Webernek, a kapitalizmus kialakulását a protestáns hit és etika születésével magyarázó elméletével szemben, azzal konkurálva fejti ki saját kapitalizmus-genezis koncepcióját. E koncepció zanzásított lényege az, hogy, míg a középkor társadalmi-gazdasági életét az uralkodói szeszélyek, nagyravágások, (mindenféle) hódító vágyak és libidók, a kiszámíthatatlan érdekek mozgatták, addig a kapitalizmus kifejlődése az érdekek uralkodóvá válásának köszönhető. Hirschman is

³¹ Színvonalatlan szerző sok van, de azok nem jelentenek ellenpontos, és nem szívesen hivatkozok rájuk.

³² Hirschman, A. O.: Az érdekek és a szenvedélyek – Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt, 1998, Jósóveg Tankönyvek

elismeri, hogy az érdekek világa kicsit egysíkúbb, sőt, unalmasabb, mint az érzelmek és szeszélyek tombolása, de számára a gazdasági, különösen a kereskedelmi érdek az egyoldalú, önző és öncélú szeszélyességgel szemben csak akkor érvényesülhet, ha az érdek mások érdekeit is figyelembe veszi, ha mások által kiszámítható és a kölcsönösségek alapjaira épül. Hirschman gazdaságtörténeti és irodalmi elemzéseiben a kapitalizmus térnyerése nem a protestantizmushoz, hanem inkább Machiavelli Jó fejedelmének szelleméhez kötődik: a jó fejedelem csak akkor, csak úgy tud érvényt szerezni érdekeinek, ha mások érdekeit is figyelembe tudja venni, és mások érdekeinek kibontakoztatásához is teret ad. Ebben a logikában a kölcsönösségek elfogadása és elismerése nemcsak a kapitalista gazdasági rendhez, hanem a polgári jogegyenlőségekhez és a viszonyok kölcsönös kiszámíthatóságát intézményesítő joguralomhoz is elvezet.

Hogy Hirschman sok szempontból idealizálja a kapitalizmus kölcsönösségeiről, kiszámíthatóságáról, az érdekeknek a szenvedélyeket korlátozó kötelékeiről kifejtett nézeteit, azt maga is tudja, és el is ismeri akkor, amikor bevallja, hogy a szenvedélyeket leginkább más szenvedélyek, és nem az érdek tudja ellensúlyozni.

Mindezen kételyekkel együtt, Polányi színes, soknemű emberképével szimpatizálva is – megeshet, hogy a nyugatias társadalom- és gazdaságfejlődés, a joguralomban intézményesült kölcsönösségek általi hatalmi mechanizmusok térnyerése érdekében – a szimplifikált, lebutított, emberképében lecsupaszított intézményi fejlődésnek többek és nagyobbak lennének az előnyei, mint a nem ilyeneknek? Mint annak, ami ma van, amerre ma tartunk?

Hogy mindez hogyan kerül ide? Valahogyan eszembe jutott...

A modern jóléti állam központi újraelosztást szolgáló intézményei sokak szerint elvesztették gazdasági fenntarthatóságukat és társadalmi támogatottságukat. A következmény: az állam közjó iránti elkötelezettségének gyengülése. A tanulmány arra keres magyarázatot, hogy miért utasítanak ma el sok korábbi társadalmi szerződést. Polányi gondolataiból kiindulva négy „egyelvű” hozzájutási sémát vizsgál: az egyoldalú jótékonytságot, a reciprocitást, a tiszta piaci cserét és az állampolgári jogosultságot. Az egyelvű rendszerek funkcionális hiányosságai miatt jönnek létre a többelvű, komplex rendszerek (a piaci munkaszerződéseket reciprocitási alapokra is épülő munkajog veszi körül, a társadalom-